

WALDORFSKOLORNA OCH SEGREGATIONSFRÅGAN

En undersökning av ”waldorfföräldrars”
sociala och kulturella homogenitet

Bo Dahlin
Cathrine Andersson
Elisabet Langmann

FÖRORD

Detta är den andra delrapporten i ett utvärderingsprojekt som handlar om waldorfskolor i Sverige. Projektet har finansierats av stiftelsen Kempe-Carlrenska fonden. Bo Dahlin är projektledare och huvudförfattare till texten. Cathrine Andersson och Elisabet Langmann har som projektassistenter arbetat med insamling, sammanställning och analys av enkätmaterialen.

I projektgruppen ingår även Agnes Nobel, docent i pedagogik vid Uppsala universitet, och Ingrid Liljeroth, docent i specialpedagogik vid Göteborgs universitet. Projektet har en referensgrupp bestående av professor Solveig Hägglund, Karlstads universitet, och professor Sven Hartman, Lärarhögskolan i Stockholm. Alla dessa personer har på olika sätt bidragit med synpunkter och varit behjälpliga med arbetet. Ansvar för eventuella felaktigheter vilar dock på undertecknad.

Ett särskilt tack går till professor Carl-Reinhold Bråkenhielm, Uppsala universitet, som ställt ett värdefullt datamaterial till förfogande för våra jämförande analyser.

Karlstad i maj, 2004

Bo Dahlin

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning och syfte	7
Några centrala begrepp och tidigare undersökningar	9
Begreppet segregation	9
Valfrihet och segregation	9
Tidigare undersökning av svenska folkets uppfattningar i livsåskådningsfrågor och politiskt-ideologiska frågor	11
Undersökningens genomförande	14
Medverkande skolor och svarandegruppens sammansättning	14
Enkätkonstruktionen	15
Resultat	16
Sociala förhållanden	16
Varför placerade man barnen i waldorfskola?	18
Politiska sympatier	19
Vilken livsåskådning har man?	21
Åsikter i mer specifika livsåskådningsfrågor	24
Synen på människan	25
Synen på vad som formar ens liv	27
Synen på orsaken till sociala orättvisor	28
Ställningstaganden i olika konkreta sociala frågor	30
Sammanfattning och slutsats	34
Diskussion	36
Rätten att välja skola kontra rätten att möta det pluralistiska samhället i skolan	36
Argumenten för och emot valfrihet	38
Är det rätt att använda begreppet segregation?	39
Anklagelserna om nazism och rasism	40
Referenser	43
Bilaga 1: Brev till skolorna	45
Bilaga 2: Enkät till föräldrar med barn i Waldorfskola	47

Inledning och syfte

Detta är den andra delrapporten i ett utvärderingsprojekt som handlar om waldorfpedagogik och svenska waldorfskolor. Projektet som helhet syftar till att belysa följande sex frågor:

1. Hur stor andel av waldorfeleverna går vidare till universitet eller annan högre utbildning och hur lyckas de med dessa studier?
2. I sin egenskap av fristående skolor får waldorfskolorna många elever från speciella grupper av människor. I vilken mån bidrar detta till ökad segregation eller ökad förståelse mellan olika befolkningsgrupper?
3. I vilken mån får waldorfelever hjälp att utveckla de sociala och andra allmänmänskliga förmågor som behövs för att vara aktiv medborgare i ett demokratiskt samhälle?
4. Vilka kunskapsmål uppnås av waldorfelever och av jämförbara elever i kommunala grundskolor och gymnasier?
5. Vad gör waldorfskolorna för elever som har inlärningssvårigheter eller andra funktionshinder?
6. Kan den statliga lärarutbildningen få en sådan utformning som tillgodoser de krav som waldorfskolorna ställer på sina lärare, eller behöver dessa skolor en speciellt ”skraddarsydd” lärarutbildning?

I en tidigare rapport (Dahlin, Andersson & Langmann, 2003) besvarades den första frågan ovan. Det var en uppföljningsstudie av före detta waldorfelever med huvudsyftet att kartlägga övergångsfrekvensen till högre studier och hur man upplevde att man klarade dessa studier. Resultaten visade att en ganska stor del av före detta waldorfelever, ca 55 %, *förr eller senare* gick vidare till högre studier. I jämförelse med elever från det kommunala gymnasiets specifikt studieförberedande program var waldorfelevernas övergångsfrekvens dock något lägre. Resultaten tydde vidare på att waldorfeleverna överlag trivdes med sina högskole- eller universitetsstudier. De upplevde generellt att de med god marginal klarade de krav som ställdes på dem i högre studier.

I denna rapport fokuseras den andra frågan ovan, dvs i vilken mån waldorfskolorna bidrar till ökad segregation eller ökad förståelse mellan olika befolkningsgrupper. Denna fråga hänger samman med den följande, fråga 3 ovan, så tillvida att de båda berör demokratins problem i dagens mångkulturella samhälle. Om ”waldorfföräldrar”, dvs föräldrar till barn i waldorfskolor, på något sätt visar sig tillhöra en subkultur i samhället med säregna föreställningar, värderingar och levnadssätt, finns en viss risk att de bildar en enklav som isolerar sig från samhället i övrigt. Om dessutom waldorfskolornas elever i mindre utsträckning utvecklar förmågor att delta aktivt i den moderna

demokratin, jämfört med den kommunala skolans elever, skulle även det bidra till denna kulturella segregation. Det vill säga, waldorfskolorna bidrar i så fall till att skapa och upprätthålla en egenartad subkultur, en ”waldorfkultur”, som isolerar sig från samhället utanför – eller som det övriga samhället tar avstånd ifrån.

Dessa frågor är av omfattande och komplex natur. Det har därför inte varit möjligt att inom projektets ramar ge en heltäckande och fullständig analys av dem. Vi har istället fokuserat vissa aspekter av den komplexa problematiken. Dessa aspekter har till stor del bestämts av vilket jämförelsematerial och vilka mätinstrument som funnits tillgängliga från tidigare empiriska studier med liknande frågeställningar.

Några centrala begrepp och tidigare undersökningar

Begreppet segregation

Begrepp får i allmänhet sin innebörd genom att relateras till varandra, ofta genom att ställas emot varandra. I Sverige tycks man i allmänhet förbinda segregation med *integration*, i det att de båda begreppen ses som varandras motsatser. Detta är dock inget självklart sätt att se på saken. Inom t ex EU's politiska diskurser ställs istället integration oftast emot *exklusion* (Olofsson, 2001). Olofsson (2001) ger olika förslag till precisering av integrationsbegreppet genom att ställa det i motsats till

- marginalisering eller exkludering, t ex på arbetsmarknaden;
- boendesegregation;
- konflikter och stridigheter, t ex mellan samhällsklasser eller -grupper;
- kulturellt sönderfall, t ex frånvaron av gemensamma normer;
- utanförskap.

I vårt aktuella fall tycks de två sista innebörderna av segregation – som motsats till integration – vara mest relevanta. Med sin speciella, grundläggande ”ideologi” kan waldorfskolorna *eventuellt* bidra till en kulturell fragmentering; eller till ett framtida socialt, politiskt och/eller kulturellt ”utanförskap” för sina elever.

Låt oss till att börja med skilja mellan *social* och *kulturell* segregation. Den sociala segregationen bygger i första hand på faktorer som utbildnings- och inkomstnivå samt boendeform. Den kulturella segregationen bygger på faktorer som etnisk tillhörighet/bakgrund samt grundläggande föreställningar och värderingar om livet, samhället och världen, dvs uppfattningar i livsåskådningsfrågor och i mer konkreta sociala och politiska frågor.

Valfrihet och segregation

Det svenska skolsystemet har länge helt oavsiktligt haft en viss segregande effekt beroende på att eleverna fördelas på skolor enligt den så kallade närhetsprincipen (detta gäller naturligtvis inte bara för Sverige). Eftersom det finns en (i vissa områden mycket stark) social och etnisk boendesegregation (som väl också får anses vara oavsiktlig) innebär denna fördelningsprincip att boendesegregationen återspeglas i skolornas sociala och etniska elevsammansättningar.

I denna situation kan rätten att välja skola – både fristående och kommunal – bli ytterligare en faktor som bidrar till social och kulturell segregation. Skolverket (2003) presenterar resultatet av en genomgång av flera undersökningar om hur denna valfrihet påverkar segregationen. Segregation definierades då i termer av homogenitet och heterogenitet:

När vi kan konstatera en likriktning, dvs homogenisering, exempelvis avseende elevers etniska tillhörighet, föräldrars utbildningsnivå och elevers prestationer kan vi tala om segregation. (a a, s 19)

Undersökningarna visade sig inte ge några entydiga svar. En bidragande orsak till detta är troligen, att varje skolsystem innehåller en mängd lokala variationer och kontexter. Flertalet studier, säger Skolverket, ”tyder dock på att valfrihetsreformer förstärker segregationen medan andra och färre till antalet visar att valfrihetsreformer kan minska segregationen” (a a, s 19).

Det finns dock en viss tendens att glömma bort sakförhållandenas komplexitet och undersökningarnas brist på entydiga resultat. Så framhåller t ex Jönsson (2001) att flera undersökningar har visat, att fristående skolor verkar

...i riktning mot en social segregation eftersom eleverna i större utsträckning har mer högutbildade och mer välavlönade föräldrar än den genomsnittlige eleven i den kommunala skolan. [...] Fristående skolor kan sägas verka i sociokulturellt segregeringande riktning jämfört med den kommunala skolan genom att det både finns skolor som har fler elever som är födda enbart [?] i Sverige och skolor som har fler elever som enbart är födda utomlands jämfört med de kommunala skolorna. (s 54 & 55)

Den sociala segregationen kopplas här således till föräldrarnas utbildnings- och inkomstnivå, medan den kulturella segregationen förbinds med etnisk bakgrund.

I en studie av fristående förskolors eventuellt segregeringande effekter noterade Pérez och Sahlström (2003) att varken boendesegregationen eller huvudmannskapet i sig tycks utgöra hinder för en social och kulturell mångfald i förskolan, utan att det är just föräldrarnas aktiva val som motverkar detta. Utbudet av privata och kommunala förskolor var i denna undersökning relativt jämnt spritt mellan olika bostadsområden. Valet av den ena eller andra förskolan kunde därför inte förklaras av geografiskt avstånd. Enligt Pérez och Sahlström var orsaken istället den i befolkningen ojämnt fördelade tillgången till sociala och kulturella resurser, intressen och förväntningar.

I undersökningen noterades också att det finns åtskilliga *kommunala* förskolor som på grund av sitt goda rykte är föremål för ivriga och aktiva val från föräldrarnas sida. De riskerar därför att inte kunna nå den mångfald som idén om

skolan som social och kulturell mötesplats förutsätter. Det indikerar att det inte bara är det privata huvudmannaskapet som skapar en segregerad skola. Så länge föräldrarna har valfrihet skulle i princip samma effekter kunna uppstå, även om alla skolor var kommunala.

Slutsatsen av de undersökningar som gjorts torde således vara, att det finns en *tendens* till att både rätten att välja skola och existensen av fristående skolor var för sig bidrar till en *viss* social och kulturell segregation, i den meningen *att barn med olika social och kulturell bakgrund får mindre möjligheter att mötas*.

När det gäller den kulturella segregationen har den dock i dessa undersökningar implicit likställts med *etnisk* segregation. Man talar t ex om ”svenska” skolor och ”invandrarskolor” (Bunar, 2001). Sällan eller aldrig behandlar man kultur i termer av grundläggande föreställningar om livet och världen, *oberoende* av etnisk tillhörighet eller bakgrund. Det är emellertid kulturell segregationen i denna mer allmänna mening som är av speciellt intresse för oss i den här undersökningen. Kan det vara så att waldorskolornas elever kommer från en specifik och homogen (sub)kultur, som inte har så mycket att göra med etnicitet som med en särskild livs- och världsåskådning? En åskådning som skiljer sig från ”svensken i allmänhet” och som har specifika konsekvenser för ställningstaganden i mer konkreta sociala och politiska frågor?

Tidigare undersökning av svenska folkets uppfattningar i livsåskådningsfrågor och politiskt-ideologiska frågor

I slutet av 1990-talet genomförde en forskargrupp under ledning av Carl Reinhold Bråkenhielm en relativt omfattande kartläggning av svenskars åsikter i både livsåskådningsfrågor och politiskt-ideologiska frågor (Bråkenhielm, 2001). Populationen var människor bosatta i Sverige i åldrarna 16-74 år. Undersökningen genomfördes med hjälp av en postenkät på 19 sidor. Närmare trettonhundra individer (1282), eller 65 % av urvalet, besvarade enkäten.

Liknande undersökningar hade genomförts under 1980-talet och i början av 90-talet. Bråkenhielms undersökning anknöt särskilt till en intervjustudie från 1986 med ca 400 personer (genomförd av Hamberg och Jeffner). Syftet var att följa upp och utvidga denna studie genom att söka svar på fyra frågor:

1. Hur kan man beskriva livsåskådningsläget i Sverige i slutet av 1990-talet i jämförelse med andra delen av 1980-talet?
2. Vilken betydelse har den etniska identiteten i människors livsåskådning?

3. Vilken betydelse har människors tankar i olika livsåskådningsfrågor för deras sätt att resonera i mer konkreta frågor?
4. Vilken betydelse har människors inställning i mer övergripande livsåskådningsfrågor för deras handlande?

Det skulle föra för långt att i detta sammanhang redovisa alla resultat från denna undersökning. Man fann dock bland annat att några större förändringar i religiöst avseende inte tycks ha ägt rum mellan 1986 och 1998. Människor har inte blivit mindre religiösa, men de tycks i större utsträckning utforma sin egen religiösa tro (så kallad privatreligiositet). Andelen bekännande kristna och andelen regelbundna gudstjänstbesökare tenderar dock att minska. En mindre andel, 9 %, betecknade sig som bekännande kristna och deltog i gudstjänster minst en gång i månaden. Samtidigt beskrev sig ungefär två tredjedelar som ”kristen på mitt eget personliga sätt”, då man fick välja mellan alternativen ”jag är bekännande kristen”, ”jag är kristen på mitt eget personliga sätt” samt ”jag är inte kristen”. I 1986 års undersökning svarade 26 % ”jag är inte kristen”, medan 65 % menade att de var kristna på sitt eget sätt. Att så många beskriver sig som ”kristen på mitt eget personliga sätt” kan enligt Hamberg (2001) bero på att människor uppfattar kristendomens centrala budskap som att vara hjälpsam och ärlig samt visa medmänsklighet och omtanke. Denna uppfattning var mycket frekvent i 1986 års undersökning. Men uppfattningen har förmodligen också sin grund i att Sverige historiskt sett varit ett kristet land i flera århundraden och att man som svensk anser sig vara delaktig i detta historiska arv.

Det fanns vidare en ganska stor grupp som gav uttryck för *någon* form av gudstro eller tro på en transcendent makt eller kraft. I Bråkenhielms undersökning fick deltagarna ta ställning till fyra alternativ i fråga om gudstro. Ungefär en tredjedel (32 %) instämde helt eller delvis i att (1) *det finns en Gud som man kan ha en personlig relation till*; 27 % instämde helt eller delvis i att (2) *det finns en opersonlig högre makt eller kraft*; 48 % instämde helt eller delvis i att (3) *Gud snarare är något inom varje människa än något utanför människan*. Endast 27 % instämde helt eller delvis i att (4) *det finns inte någon Gud eller högre makt*. Procenttalen var dock betydligt mindre om man bara såg till dem som svarat ”stämmer helt och hållet”; då varierade de mellan 8 och 15 % på dessa fyra alternativ.

Beträffande frågan om vilken betydelse människors tankar i livsåskådningsfrågor har för deras sätt att resonera i mer konkreta frågor tycks det vara så att människors inställning i en del övergripande livsåskådningsfrågor har konsekvenser för tolkningen av vissa typer av konkreta händelser. Det gäller oftast livsavgörande händelser av både positiv och negativ karaktär. Det gäller också upplevelser av oförklarliga händelser och så kallade paranormala fenomen.

Vad gäller livsåskådningens betydelse för handlandet verkar det inte vara ovanligt att den principiella inställningen är en sak och det praktiska handlandet en annan. Människor tycks inte sällan ge avkall på värderingar och principer, som de i och för sig uppfattar som väsentliga, när konsekvenserna av att leva upp till dem blir alltför besvärliga. Detta framkom särskilt i de djuretiska frågor som enkäten tog upp. Endast 10 % av dem som menade att ”människor och andra levande varelser har samma värde och samma rätt att leva” tog konsekvenserna av sin inställning när det blev fråga om val av föda. När det gällde djurförsök svarade 45 % att sådana var berättigade, trots att de också menade att människor och djur har samma rätt att leva (Uddenberg, 2001).

Undersökningen visade också att det finns ett betydande intresse för andra livsåskådningsfrågor än de traditionellt religiösa, t ex frågor om djurens värde och egenskaper, den nationella identiteten och vad man kan tro och hoppas på inför framtiden. Tendensen att likställa människor och djur i värderingsmässigt avseende återkom både i Bråkenhielms studie och i den tidigare undersökningen från 1986. Bråkenhielm tolkar situationen som att det inte bara är så att svaren på gamla livsåskådningsfrågor förskjuts och förändras, utan att nya frågor också träder i de gamla frågornas ställe. Detta skulle innebära att något grundläggande håller på att förändras: att Sverige nu på allvar är på väg att förvandlas till ett post-kristet samhälle, där helt andra frågor än de som berörde tidigare generationer är aktuella.

Undersökningens genomförande

Medverkande skolor och svarandegruppens sammansättning

När vår undersökning genomfördes hade Sverige totalt 41 waldorfskolor. Av dessa gjordes ett urval på 11 skolor fördelade över hela landet, från Umeå i norr till Lund i söder. Vid valet av skolor beaktades det geografiska läget (storstad/landsbygd och landsdel) samt möjligheten att få ett tillräckligt stort urval av elever från år 9 och år 12 (de skolår som fokuserades i undersökningen som helhet).¹ De utvalda skolorna kontaktades först med brev (se Bilaga 1) och därefter per telefon. Lärarkollegiet på skolorna tog gemensamt ställning till skolans medverkan och meddelade sitt beslut. En av skolorna ville inte delta i undersökningen, med hänvisning till "sin situation". Denna skola ersattes då av en annan.

Av de 11 medverkande skolorna hade fyra stycken klasser upp till år 9, de övriga sju hade klasser ända upp till år 12. Via lärarna på respektive skola fick vi adresser till elevernas föräldrar. Enkäten skickades ut till alla föräldrar som hade barn i år 9 och 12 under läsåret 2002/03 i de medverkande skolorna. Utskicket gjordes under oktober-november 2002 samt i januari 2003. I april 2003 skickades en påminnelse till dem som ännu inte svarat, vilket dock tyvärr inte resulterade i någon större ökning av antalet svarande.

Enkäten skickades till sammanlagt 851 föräldrar. Avsikten var att båda föräldrarna skulle fylla i enkäten, oberoende av varandra. Det exakta antalet mödrar respektive fäder som urvalet bestod av vet vi inte eftersom vi från en del skolor endast fick elevernas hemadress. Utskicken till dessa adresserades *Till målsman för NN*. Vi antar dock att fördelningen mellan mödrar och fäder var någorlunda jämn, då vi mestadels fick två adresser till de elever som bodde växelvis hos sina föräldrar. Föräldrarna fick således varsin enkät och varsitt svarskuvert oavsett om de bodde på samma adress eller inte.

Sammanlagt svarade 505 personer på enkäten. Flertalet av de svarande var kvinnor (58 %). Antalet inkomna svar innebär en svarsfrekvens på 60 %. Bortfallet är således relativt stort, men det är idag ganska vanligt att man inte får större svarsfrekvens i denna typ av undersökningar (jfr Bråkenhielms undersökning ovan). Svarsfrekvensen varierade dock ganska mycket mellan de olika skolorna, från 72 % till 25 %.

¹ I waldorfskolan betecknas år 3 i gymnasiet som år 12, eftersom man i princip tänker sig en tolvårig skolgång.

Enkätkonstruktionen

En enkät med till största delen bundna svarsalternativ bedömdes vara det bästa sättet att genomföra undersökningen. På det viset kan man få en generell och överskådlig bild av waldorfföräldrarna som grupp. Enkätfrågorna redovisas i Bilaga 2. Frågeområdena kan indelas i fem huvudgrupper:

1. generella bakgrundsfrågor om inkomst, utbildning, familjeförhållanden, etnisk bakgrund och liknande;
2. frågor om varför man placerade barnen i waldorfskola och huruvida man själv gått i waldorfskola eller annan fristående skola;
3. politiska sympatier och identifikation med olika typer av livsåskådningar (fråga 11 och 12);
4. uppfattningar i mer specifika livsåskådningsfrågor som människans natur och vad som formar vårt liv (fråga 13 och 14);
5. ställningstaganden i mer konkreta sociala frågor som dödstraff, konkurrens, skattepolitik med mera (fråga 15 och 16).

Enkätfrågorna kan ses som operationaliseringar av sociala och kulturella faktorer av betydelse för avgörandet av i vilken utsträckning waldorfföräldrar är en socialt och kulturellt homogen samhällsgrupp. Frågeområdena 3, 4 och 5 är hämtade från Bråkenhielms ovannämnda undersökning. Beroende på de begränsade ramarna för vårt projekt har vi dock bara kunna ta med en bråkdel av alla de frågor som ställdes i Bråkenhielms undersökning. Vi har valt dessa frågor med tanke på innehållet i den specifika världsåskådning som ligger till grund för waldorfpedagogiken, dvs antroposofin. Att närmare beskriva denna åskådning skulle föra för långt i detta sammanhang. I korthet kan man säga att det är en *andlig* åskådning i den meningen att både människan och världen tillskrivs en andlig dimension. Den är dock i princip inte religiös i bemärkelsen av en (aktiv eller passiv) *tro* på traditionsöverförda föreställningar eller dogmer. Det hindrar naturligtvis inte att enskilda antroposofier också kan vara religiöst troende.

Resultat

Sociala förhållanden

Ungefär en tredjedel av föräldrarna hade någon typ av akademisk examen. Hälften hade någon typ av eftergymnasial utbildning (Tabell 1). En majoritet av de svarande, 80 %, hade således någon form av högre utbildning.

Tabell 1. Föräldragruppens fördelning på olika utbildningsnivåer.

Utbildningsnivå	Procent
Akademisk examen	29
Eftergymnasial yrkesutbildning eller högskoleutbildning	51
Studentexamen	8
Praktisk gymnasial yrkesutbildning	7
Folkhögskolestudier	1
Enbart grundskola	3
Annat alternativ	1
Summa	100

Föräldrarnas yrkesverksamhet dominerades av arbeten inom utbildnings- eller vårdsektorn. Områdena konst/kultur respektive teknik omfattar båda ca 10 % (Tabell 2). Ser man till mer specifika yrken dominerade olika typer av läraryrken, sammanlagt 27 % (Tabell 3). Tio procent av föräldrarna arbetade i antroposofiska verksamheter, 7 % som waldorflärare och 3 % som läkepedagoger eller eurytmister.

Tabell 2. Föräldragruppens fördelning på olika yrkesområden.

Yrkesområde	Procent
Utbildning	31
Vård	25
Konst/kultur	13
Samhällsvetare	11
Teknik	9
Information/kommunikation	4
Handel/restaurang/hotell	3
Natur	2
Övrigt	2
Summa	100

Tabell 3. De mest vanliga yrkesgrupperna bland föräldrarna.

Yrke	Procent
Lärare	13
Waldorflärare/förskolelärare	7
Konstnärstyrken inom alla kulturområden	7
Förskolelärare	4
Pedagog i estetiska ämnen	3
Ekonom	3
Sjuksköterska	3
Läkare	2
Psykolog	2
Egen företagare	2

Man kan se en övervikt av ”mjuka” yrken, dvs arbeten av social eller människovårdande karaktär. Här får vi dock inte glömma bortfallets eventuella inverkan, samt att svarandegruppen bestod av övervägande kvinnor. Det kan finnas en större andel av andra yrkesområden i populationen som helhet.

För att få en bild av vilken samhällsgrupp föräldrarna tillhörde i ekonomiskt avseende ställdes en fråga om månadsinkomst. Flertalet svarande, 44 %, hade en inkomst mellan 30 och 49 tkr (Tabell 4).

Tabell 4. Föräldrarnas månadsinkomster fördelade på tre nivåer.

Inkomst	Procent
Mindre än 30 000	38
30 000 – 49 000	44
50 000 eller mer	18

Flertalet av föräldrarna, 59 %, bodde tillsammans. Arton procent var ensamstående vars barn aldrig bodde med den andra biologiska föräldern (Tabell 5).

Tabell 5. Vem barnet bor tillsammans med.

Barnet bor tillsammans med...	Procent
Båda sina biologiska föräldrar	59
Växelvis med sina biologiska föräldrar	17
Enbart med sin mamma	16
Enbart med sin pappa	2
Med en av föräldrarna och annan vuxen	3
Annat alternativ	3

Över 90 % av de svarande hade inte själva gått i waldorfskola, inte heller i annan fristående skola (Tabell 6). Här fanns dock en variation mellan skolorna. Kristofferskolan och Örjanskolan hade flest föräldrar som själva gått i waldorfskola: 16 respektive 12 %.

Tabell 6. Svar på frågan om man själv gått i waldorfskola eller annan fristående skola. Procent.

Gått i...	Ja	Nej
Waldorfskola	7	93
Fristående skola	8	92

Slutligen kan vi notera att majoriteten av föräldrarna, 87 %, hade svenska som modersmål. De sammanlagt 46 svar som uppgav främmande språk fördelade sig enligt Tabell 7 nedan. Utomeuropeiska språk saknades nästan helt.

Tabell 7. Förekomsten av främmande språk som modersmål bland föräldrarna. Antal.

Språk	Antal
Tyska (inkl schweizertyska)	11
Finska	11
Danska eller norska	9
Isländska	4
Franska	3
Spanska	3
Engelska	2
Lettiska	2
Ryska	1
Summa	46

Varför placerade man barnen i waldorfskola?

Av Tabell 8 nedan framgår att den vanligaste anledningen till att man placerade sina barn i waldorfskola var själva waldorfpedagogiken. Över sjuttio procent hade angivit detta svarsalternativ. Det näst vanligaste skälet var att man helt enkelt sökte ett alternativ till den kommunala skolan (13 %).

Även bland dem som valde att svara med egna ord ("Annat alternativ" i Tabell 8 nedan) fanns flera svar som berörde waldorfpedagogiken (5 av 32); t ex "positiv

erfarenhet av waldorfpedagogikens praktik i och med waldorflexkola”. Vidare fanns bland dessa svar 6 stycken som menade att barnet självt hade valt skolan.

Tabell 8. Det främsta skälet till att man placerade barnen i waldorfskola.

Skäl	Procent
Waldorfpedagogiken	70.1
Alternativ till den kommunala skolan	13.1
Liten skola med små klasser	3.6
Skolan har gott rykte	2.6
Bra och kompetenta lärare	1.4
Stort föräldrainflytande	0.8
Har själv gått i waldorfskola	0.4
Annat alternativ	7.2
Internt bortfall	0.8
Summa	100

Fördelningen på de två dominerande skälen varierade dock stort från skola till skola. Det framgår av Tabell 9, där de skolor som hade högst respektive lägst procenttal på de två vanligaste alternativen finns med.²

Tabell 9. Variationen mellan olika skolor beträffande föräldrarnas skäl till att placera barnen i waldorfskola. Procent.

Skola	Waldorfpedagogiken	Alternativ till den kommunala skolan
Örjanskolan	89	4
Rudolf Steinerskolan i Lund	79	12
Johannaskolan	67	21
Björkö Friskola	31	28

Politiska sympatier

De politiska sympatierna låg främst hos Miljöpartiet och Vänsterpartiet (Tabell 10). Drygt en tredjedel angav Miljöpartiet och nästan en fjärdedel angav Vänsterpartiet. Det interna bortfallet på denna fråga var dock relativt stort (12.7%). Av de 14 personer som valt att svara med egna ord menade 5 att de var ”partipolitiskt obundna” eller att det inte fanns något ”fullgott alternativ”.

² Detta är en av flera anledningar till att man vid utvärderingar bör beakta varje enskild waldorfskolas unika karaktär.

Kanske är denna inställning också en vanlig anledning till att man inte svarat alls. En svarande menade sig sympatisera med Nationaldemokraterna.

Tabell 10. Föräldragruppens politiska sympatier.

Parti	Procent
V	22.6
S	11.9
Mp	34.1
C	2.2
Fp	7.3
Kd	3.2
M	3.4
Annat alternativ	2.8
Ej svarat	12.7
Summa	100

Eftersom de politiska sympatierna ibland korrelerar med utbildningsnivån kan det vara intressant att undersöka detta samband i vår undersökningsgrupp. Av Tabell 11 nedan ser man att ett sådant samband knappast fanns i denna föräldragrupp. I den mån det fanns var det snarast omvänt det sedvanliga förhållandet: det var fler högskoleutbildade än ej högskoleutbildade som hade vänstersympatier, och färre som hade sympatier med Moderaterna.

Tabell 11. Utbildningsnivå och partisympatier. Procent.

Utbildningsnivå	V	S	Mp	C	Fp	Kd	M	Annat
Ej högskoleutbildade	19	17	41	1	6	7	6	3
Högskoleutbildade	27	13	39	3	9	3	3	3

Ett annat tänkbart samband är det mellan partisympatier och inkomstnivå. Här fanns ett visst samband i vår svarandegrupp. Sympatier med Miljöpartiet eller Vänsterpartiet var mer vanliga i den lägre inkomstgruppen (80 % jämfört med 50 %, se Tabell 12). Detta är en tendens man också kan se i hela befolkningen (SCB, 2003).

Tabell 12. Inkomst och partisympatier. Procent.

Inkomst	V	S	Mp	C	Fp	Kd	M	Annat
Mindre än 30 000	39	9	40	3	4	-	1	4
30 000- 49 000	23	11	45	2	12	5	1	1
50 000 eller mer	20	14	30	5	12	7	10	2

Vi har inte kunnat identifiera några samband mellan partisympatier och åsikter i livsåskådningsfrågor. Det beror dels på internt bortfall, dels på att antalet svarande i kategorierna M, Kd och C var för litet för att göra jämförelserna statistiskt meningsfulla.

Vilken livsåskådning har man?

Tabell 13 nedan redovisar svaren på fråga 12 i enkäten, som handlar om i vilken grad man anser sig kunna instämna i olika typer av livsåskådningar. Det interna bortfallet varierade här från 6 till 20 %. Det lägsta bortfallet gällde de antroposofiska, humanistiska och kristna livsåskådningarna. Ibland verkar man bara ha kryssat i det som stämde helt och hållet eller ganska bra. Det fanns ju också svarsalternativ som var ömsesidigt uteslutande, t ex kristen – ateist. Ett fåtal, 11 personer, hade utnyttjat den öppna svarsmöjligheten. Av dessa uttryckte 7 en åskådning av andlig karaktär. Slutligen fanns det jämförelsevis många ”vet ej”-svar när det gällde de mer ovanliga livsåskådningstermerna agnosticism och existentialism.

Tabell 13. Waldorfföräldrarnas instämmande i olika livsåskådningar.

Humanistisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	91
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	6
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	2
<i>Vet ej</i>	1

Materialistisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	11
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	29
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	59
<i>Vet ej</i>	1

Antroposofisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	46
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	30
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	22
<i>Vet ej</i>	2

Ateistisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	14
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	15
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	70
<i>Vet ej</i>	1

Kristen livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	39
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	25
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	35
<i>Vet ej</i>	1

Annan religiös livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	11
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	16
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	70
<i>Vet ej</i>	3

Agnostisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	12
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	14
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	53
<i>Vet ej</i>	21

Existentialistisk livsåskådning	Procent
<i>Stämmer helt och hållet/stämmer ganska bra</i>	27
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	19
<i>Stämmer inte alls/stämmer ganska dåligt</i>	32
<i>Vet ej</i>	22

En majoritet av de svarande, 70 %, tog avstånd ifrån en ateistisk livssyn (stämmer ganska dåligt/inte alls). En tämligen stor andel, 39 %, menade sig ha en kristen livsåskådning (stämmer helt och hållet/ganska bra). Vidare ansåg 46 % att de hade en antroposofisk livsåskådning. Vissa generella och statistiskt signifikanta samband kunde noteras i materialet. Den humanistiska livsåskådningen korrelerade positivt med den kristna, den antroposofiska och den existentialistiska åskådningen. Vidare fanns ett negativt samband mellan den antroposofiska livsåskådningen och den materialistiska respektive den ateistiska ($p < .001$).

Det fanns en stor spridning mellan de enskilda skolorna vad gällde den kristna och den antroposofiska livsåskådningen (jfr not 2 ovan). Tabell 13a och 13b nedan redovisar procenttalen från de skolor som skiljde sig mest från varandra i dessa avseenden.

Tabell 13a. Hur föräldrar från olika skolor instämmer i en kristen livsåskådning. Procent av föräldrarna från resp skola.

Skola	Stämmer inte alls/ ganska dåligt	Stämmer helt och hållet/ganska bra
Örjanskolan	20	61
Sophiaskolan	61	31

Tabell 13b. Hur föräldrar från olika skolor instämmer i en antroposofisk livsåskådning. Procent av föräldrarna från resp skola.

Skola	Stämmer inte alls/ ganska dåligt	Stämmer helt och hållet/ganska bra
Örjanskolan	11	78
Björkö Friskola	31	12

På Örjanskolan hade drygt 60 % av föräldrarna en kristen livsåskådning, till skillnad mot Sophiaskolan där samma andel sade sig inte ha det. Föräldrarna på Örjanskolan tycktes också i jämförelsevis stor utsträckning ha tagit ställning till sin livsåskådning. Endast 11 % hade svarat ”varken-eller”, till skillnad mot 53 % vid Björkö Friskola.

Hur förhåller sig då waldorfföräldrarna generellt till befolkningen som helhet beträffande anslutningen till en kristen livsåskådning? Tabell 14 nedan redovisar svarsfrekvensen för varje svarsalternativ på frågan om den kristna livsåskådningen. Om man antar att de som instämmer helt och hållet motsvarar ”bekännande kristen” så stämmer de 11 % i vårt material ganska väl överens med de 9 % i Bråkenhielms ovan redovisade undersökning. Om man vidare antar att de som i vår undersökningsgrupp inte alls instämmer motsvarar dem i Bråkenhielms undersökning som anser sig inte alls vara kristna så stämmer våra 22 % ganska väl med dessa 26 % i hela befolkningen. De resterande 67 % i vår undersökning tillhör ”mellanalternativen”, vilka kanske kan sägas motsvara de 65 % som i Bråkenhielms undersökning svarade ”kristen på mitt eget personliga sätt”. Med denna tolkning av svaren skulle det alltså inte finnas några större skillnader mellan waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet vad gäller anslutningen till en kristen livsåskådning.

Tabell 14. De svarandes fördelning på de fem svarsalternativen till frågan om kristen livsåskådning.

Kristen livsåskådning	Procent
Stämmer helt och hållet	11
Stämmer ganska bra	28
Stämmer varken bra eller dåligt	25
Stämmer dåligt	14
Stämmer inte alls	22

Åsikter i mer specifika livsåskådningsfrågor

I detta avsnitt presenteras resultaten av en jämförelse mellan waldorfföräldrarnas svar på det urval av frågor vi gjorde från Bråkenhielm med fleras ovan presenterade undersökning. I denna jämförelse har vi varit tvungna att ta hänsyn till de svarandes utbildningsnivå. Denna faktor har nämligen visat sig spela en viktig roll för hur man svarar. Eftersom vår svarandegrupp till övervägande del bestod av högskoleutbildade, medan förhållandet i Bråkenhielms undersökning var det omvända, kan man inte bara jämföra de båda svarandegrupperna rakt av.

När det gäller gruppen ej högskoleutbildade i vårt material har vi tagit med alla som *inte* har universitets- eller högskoleutbildning, dvs man har antingen grundskola, folkskola, gymnasium eller annan utbildning. Det var dock en försvinnande liten andel av dessa som hade *enbart* folkskola eller grundskola, nästan alla hade gymnasieutbildning. För att hitta en jämförbar grupp i Bråkenhielms undersökning har vi ur det materialet därför plockat ut alla med treårig gymnasieutbildning. Dessa utgjorde 318 personer eller 25 % av svarandegruppen. De olika jämförelsegruppernas storlek presenteras i Tabell 15 nedan.

Tabell 15. Grupper som använts i jämförelsen mellan waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet.

	Högskoleutbildning	Ej högskoleutbildning
Waldorfföräldrar	N = 402 (80 % av svarandegruppen)	N = 100 (20 % av svarandegruppen)
Svenskar i allmänhet (Bråkenhielms undersökning)	N = 252 (20 % av svarandegruppen)	N = 318 (25 % av svarandegruppen)

Synen på människan

I Tabell 16a nedan jämförs waldorfföräldrar utan högskoleutbildning med svenskar i allmänhet utan högskoleutbildning beträffande graden av instämmande i fyra påståenden om människans natur eller väsen (fråga 13 i enkäten). I Tabell 16b görs samma jämförelse mellan dem som har högskoleutbildning. Waldorfföräldrarna ansåg i större utsträckning än svenskar i allmänhet att människan inte bara består av kropp och materia. De ansåg också i större utsträckning att människor i grunden är goda och att de inte i grunden är egoister. Skillnaderna var statistiskt signifikanta ($p < .01$) och gällde både för högskoleutbildade och ej högskoleutbildade. Endast när det gällde synen på skillnaden mellan människor och djur fanns ingen märkbar skillnad mellan de två grupperna.

Tabell 16a. Uppfattningar om människans väsen bland ej högskoleutbildade waldorfföräldrar jämfört med ej högskoleutbildade svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påstående om människan	Waldorfföräldrar ej högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet ej högskoleutbildade	p
Människan består bara av kropp och materia.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	8	25	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	14	21	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	78	53	
Människor är i grunden egoister.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	23	50	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	24	26	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	53	23	
Skillnaden mellan människor och djur är att människan har en själ.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	31	25	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	22	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	47	51	
Människor är i grunden goda.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	77	54	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	17	32	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	6	13	

Tabell 16b. Uppfattningar om människans väsen bland högskoleutbildade waldorfföräldrar jämfört med högskoleutbildade svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påstående om människan	Waldorfföräldrar högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet högskoleutbildade	p
Människan består bara av kropp och materia.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	6	18	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	5	15	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	89	67	
Människor är i grunden egoister.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	18	41	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	22	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	60	36	

Skillnaden mellan människor och djur är att människan har en själ.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	30	35	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	19	20	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	51	45	
Människor är i grunden goda.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	72	58	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	21	27	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	7	15	

Tabellerna 16a och 16b ovan visar att utbildningsnivån inte tycks spela någon roll vid en jämförelse *mellan* grupperna. Gäller samma sak om man ser till utbildningsnivån *inom* varje grupp för sig? Tabell 17 nedan ger svar på den frågan. Det visar sig att waldorfföräldrarnas utbildningsnivå inte tycks ha samma betydelse för uppfattningarna om människans väsen som den har för svenskar i allmänhet. Bland svenskar i allmänhet fanns det signifikanta skillnader i tre av de fyra frågorna. Bland waldorfföräldrarna fanns det en signifikant skillnad endast i en av frågorna, den som handlade om att människan bara består av kropp och materia. I den frågan var waldorfföräldrar utan högskoleutbildning mer tveksamma och i mindre utsträckning menade de att så inte är fallet. Detta gällde också för svenskar i allmänhet. Högskoleutbildade svenskar i allmänhet tenderade också att i större utsträckning anse att människor inte är egoister och att människor skiljer sig från djur genom att de har en själ.

Tabell 17. Utbildningsnivåns betydelse för uppfattningar om människans väsen. Procent och p-värde för chi2-analys. HU = högskoleutbildade.

Påstående om människan	Waldorfföräldrar			Svenskar i allmänhet		
	Ej HU	HU	p	Ej HU	HU	p
Människan består bara av kropp och materia.						
<i>Stämmer helt/delvis</i>	8	6	< .01**	25	18	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	14	5		21	15	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	78	89		53	67	
Människor är i grunden egoister.						
<i>Stämmer helt/delvis</i>	23	18	> .05	50	41	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	24	22		26	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	53	60		23	36	
Skillnaden mellan människor och djur är att människan har en själ.						
<i>Stämmer helt/delvis</i>	31	30	> .05	25	35	< .05*
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	22	19		23	20	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	47	51		51	45	
Människor är i grunden goda.						
<i>Stämmer helt/delvis</i>	77	72	> .05	54	58	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	17	21		32	27	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	6	7		13	15	

Synen på vad som formar ens liv

Fråga 14 i enkäten handlade om vilka faktorer och förhållanden man anser format eller påverkat ens eget liv. I Tabell 18a nedan jämförs waldorfföräldrar utan högskoleutbildning med svenskar i allmänhet utan högskoleutbildning beträffande graden av instämmande i fem påståenden om sådana tänkbara faktorer. I Tabell 18b görs samma jämförelse mellan dem som har högskoleutbildning.

I ett avseende visade sig waldorfföräldrarna skilja sig betydligt från svenskar i allmänhet. Det gällde tron på att ödet eller Gud har format ens liv, vilket waldorfföräldrarna ansåg i ungefär dubbelt så stor utsträckning. Det är intressant att jämföra detta med hur man förhåller sig till alternativet ”mitt eget handlande”. Bland dem utan högskoleutbildning fanns ingen större skillnad; 88 % av waldorfföräldrarna och 87 % av svenskar i allmänhet instämde helt eller delvis i detta. Bland de högskoleutbildade var skillnaden lite mer tydlig; svenskar i allmänhet var i något större utsträckning övertygade om att det egna handlandet formade ens liv (92 % resp 86 %). Waldorfföräldrarnas uppfattning verkar dock överlag inte vara fatalistisk, eftersom det stora flertalet, även om de tror på ödet, också tror på det egna handlandets betydelse.³

Tabell 18a. Uppfattningar om vad som format ens eget liv bland ej högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påverkansfaktor	Waldorfföräldrar ej högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet ej högskoleutbildade	p
Närstående, föräldrar, make/maka, barndom, skola.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	86	91	< .05*
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	10	6	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	4	1	
Mitt eget handlande.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	88	87	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	10	10	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	2	2	
Slump och tillfälligheter.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	33	43	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	31	32	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	36	24	
Ödet eller Gud.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	49	24	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	17	20	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	34	54	

³ Kanske ligger det antroposofiska karmabegreppet bakom en stor del av dessa svar. Karma innebär just att det öde som kommer en till mötes är, åtminstone delvis, ett resultat av ens egna, tidigare handlingar.

Samhället och mina arbetsförhållanden. <i>Stämmer helt/delvis</i>			
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	61	58	> .05
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	26	28	
	13	13	

Tabell 18b. Uppfattningar om vad som format ens eget liv bland högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påverkansfaktor	Waldorfföräldrar högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet högskoleutbildade	p
Närstående, föräldrar, make/maka, barndom, skola. <i>Stämmer helt/delvis</i>	91	88	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	7	7	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	2	3	
Mitt eget handlande. <i>Stämmer helt/delvis</i>	86	92	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	12	5	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	2	3	
Slump och tillfälligheter. <i>Stämmer helt/delvis</i>	29	35	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	30	30	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	41	34	
Ödet eller Gud. <i>Stämmer helt/delvis</i>	41	24	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	25	19	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	34	55	
Samhället och mina arbetsförhållanden. <i>Stämmer helt/delvis</i>	59	59	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	28	25	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	13	15	

När det gällde utbildningsnivåns betydelse för hur man svarat *inom* de båda grupperna kunde vi i denna fråga inte finna några markanta skillnader.

Synen på orsaken till sociala orättvisor

Fråga 15 i enkäten handlade om vilka orsaker man ansåg ligga bakom att någon lever i fattigdom eller nöd i Sverige idag. I Tabell 19a nedan jämförs waldorfföräldrar utan högskoleutbildning med svenskar i allmänhet utan högskoleutbildning beträffande graden av instämmande i ett antal påståenden

om vad som orsakar detta. I Tabell 19b görs samma jämförelse mellan dem som har högskoleutbildning.

Här framträder rätt tydliga skillnader mellan de två grupperna. Waldorfföräldrarna ansåg i större utsträckning att ett liv i nöd beror på sociala orättvisor och att människor bryr sig för lite om varandra. Vidare ansåg de också i större utsträckning att det *inte* beror på lathet och viljelöshet. Dessa skillnader gällde både för de högskoleutbildade och för dem utan högskoleutbildning.

Tabell 19a. Uppfattningar om vad som orsakar social nöd bland ej högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

När människor lever i nöd i vårt land beror det på...	Waldorfföräldrar ej högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet ej högskoleutbildade	p
att de har otur. <i>Stämmer helt/delvis</i>	15	23	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	27	26	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	58	50	
att de är lata och saknar vilja. <i>Stämmer helt/delvis</i>	11	26	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	23	32	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	66	41	
att det finns så mycket orättvisa i samhället. <i>Stämmer helt/delvis</i>	64	46	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	25	34	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	11	19	
att vi bryr oss för lite om våra medmänniskor. <i>Stämmer helt/delvis</i>	85	64	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	10	25	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	5	11	

Tabell 19b. Uppfattningar om vad som orsakar social nöd bland högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

När människor lever i nöd i vårt land beror det på...	Waldorfföräldrar högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet högskoleutbildade	p
att de har otur. <i>Stämmer helt/delvis</i>	13	21	< .05*
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	23	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	64	55	
att de är lata och saknar vilja. <i>Stämmer helt/delvis</i>	5	12	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	22	28	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	73	60	
att det finns så mycket orättvisa i samhället. <i>Stämmer helt/delvis</i>	67	50	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	22	26	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	11	24	

att vi bryr oss för lite om våra medmänniskor.			
<i>Stämmer helt/delvis</i>	80	69	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	15	17	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	5	13	

Även i denna fråga tycks utbildningsnivån spela samma roll för både waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. För båda grupperna gällde att personer utan högskoleutbildning i större utsträckning instämde i att orsaken till ett liv i nöd var lathet och viljelöshet. I båda grupperna var det ungefär dubbelt så många utan högskoleutbildning som instämde helt eller delvis i detta; 11 % resp 5 % bland waldorfföräldrarna ($p < .05$) och 26 resp 12 % ($p < .01$) bland svenskar i allmänhet. Samtidigt var alltså andelen bland waldorfföräldrarna totalt sett betydligt mindre än bland svenskar i allmänhet (16 % mot 38 %).

Ställningstaganden i olika konkreta sociala frågor

Fråga 16 i enkäten handlade om att ta ställning till ett antal problem av både konkret social och politisk ideologisk karaktär. I Tabell 20a jämförs waldorfföräldrar utan högskoleutbildning med svenskar i allmänhet utan högskoleutbildning beträffande graden av instämmande i ett antal påståenden om sådana problem. I Tabell 20b görs samma jämförelse mellan dem som har högskoleutbildning.

I nästan alla frågor visar sig signifikanta skillnader mellan waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet, både för de som har och de som inte har högskoleutbildning. Waldorfföräldrar tenderar att i betydligt större utsträckning ha en samhällssyn som präglas av medmänsklighet, tolerans och solidaritet. De anser t ex i betydligt mindre utsträckning att hårdare tag mot brottslingar eller dödsstraff är något som behövs i samhället idag. Vidare anser de också i mycket mindre utsträckning att fri konkurrens, eller att begåvade och flitiga människor får det bättre än andra, är lämpliga vägar till ett bättre samhälle.

Den enda skillnad som inte är statistiskt signifikant gäller inställningen till svartjobb och skattefusk bland dem som inte har högskoleutbildning. I båda grupperna tar majoriteten avstånd från sådana handlingar. Bland de högskoleutbildade tycks dock waldorfföräldrarna vara något mer tveksamma i denna fråga.

Tabell 20a. Ställningstaganden i olika sociala frågor bland ej högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påstående	Waldorfföräldrar ej högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet ej högskoleutbildade	p
Det behövs hårdare tag mot brottslingar. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	38 27 35	83 11 6	< .01**
Jag har inget emot videokameror på offentliga miljöer om brottsligheten minskar. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	57 16 27	84 8 7	< .01**
Det finns människor som begått sådana brott att de förtjänar dödsstraff. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	5 7 88	44 15 40	< .01**
Det bästa sättet att uppnå ett bättre samhälle är att uppmuntra fri konkurrens. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	20 33 47	44 39 16	< .01**
Ett gott samhälle utmärks av att ingen blir utslagen. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	89 5 6	71 17 11	< .01**
Jag föredrar ett samhälle där alla har det ungefär lika bra även om detta innebär höga skatter. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	65 25 10	38 26 35	< .01**
Jag föredrar ett samhälle där en begåvad och flitig människa har möjlighet att få det betydligt bättre än de flesta. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	18 36 46	43 31 25	< .01**
Jag uppfattar inte svartjobb och skattefusk som något brottsligt. <i>Stämmer helt/delvis</i> <i>Stämmer varken bra eller dåligt</i> <i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	9 30 61	16 26 57	> .05

Tabell 20b. Ställningstaganden i olika sociala frågor bland högskoleutbildade waldorfföräldrar och svenskar i allmänhet. Procent och p-värde för chi2-analys.

Påstående	Waldorfföräldrar högskoleutbildade	Svenskar i allmänhet högskoleutbildade	p
Det behövs hårdare tag mot brottslingar. <i>Stämmer helt/delvis</i>	22	70	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	31	15	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	47	14	
Jag har inget emot videokameror på offentliga miljöer om brottsligheten minskar. <i>Stämmer helt/delvis</i>	46	78	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	26	9	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	28	12	
Det finns människor som begått sådana brott att de förtjänar dödsstraff. <i>Stämmer helt/delvis</i>	3	27	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	5	11	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	92	60	
Det bästa sättet att uppnå ett bättre samhälle är att uppmuntra fri konkurrens. <i>Stämmer helt/delvis</i>	13	38	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	26	31	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	61	30	
Ett gott samhälle utmärks av att ingen blir utslagen. <i>Stämmer helt/delvis</i>	88	72	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	10	17	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	2	11	
Jag föredrar ett samhälle där alla har det ungefär lika bra även om detta innebär höga skatter. <i>Stämmer helt/delvis</i>	74	43	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	14	20	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	12	36	
Jag föredrar ett samhälle där en begåvad och flitig människa har möjlighet att få det betydligt bättre än de flesta. <i>Stämmer helt/delvis</i>	19	45	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	29	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	52	32	
Jag uppfattar inte svartjobb och skattefusk som något brottsligt. <i>Stämmer helt/delvis</i>	5	10	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	25	14	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	70	76	

Tabell 21 nedan ger svar på frågan om utbildningsnivån spelar någon roll för dessa ställningstaganden *inom* de båda grupperna var för sig.

Tabell 21. Utbildningsnivåns betydelse för ställningstaganden i olika sociala frågor. Procent och p-värde för chi2-analys. HU = högskoleutbildade.

Påstående	Waldorfföräldrar			Svenskar i allmänhet		
	Ej HU	HU	p	Ej HU	HU	p
Det behövs hårdare tag mot brottslingar. <i>Stämmer helt/delvis</i>	38	22	< .01**	83	70	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	27	31		11	15	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	35	47		6	14	
Jag har inget emot videokameror på offentliga miljöer om brottsligheten minskar. <i>Stämmer helt/delvis</i>	57	46	> .05	84	78	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	16	26		8	9	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	27	28		7	12	
Det finns människor som begått sådana brott att de förtjänar dödsstraff. <i>Stämmer helt/delvis</i>	5	3	> .05	44	27	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	7	5		15	11	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	88	92		40	60	
Det bästa sättet att uppnå ett bättre samhälle är att uppmuntra fri konkurrens. <i>Stämmer helt/delvis</i>	20	13	> .05	44	38	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	33	26		39	31	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	47	61		16	30	
Ett gott samhälle utmärks av att ingen blir utslagen. <i>Stämmer helt/delvis</i>	89	88	> .05	71	72	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	5	10		17	17	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	6	2		11	11	
Jag föredrar ett samhälle där alla har det ungefär lika bra även om detta innebär höga skatter. <i>Stämmer helt/delvis</i>	65	74	> .05	38	43	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	25	14		26	20	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	10	12		35	36	
Jag föredrar ett samhälle där en begåvad och flitig människa har möjlighet att få det betydligt bättre än de flesta. <i>Stämmer helt/delvis</i>	18	19	> .05	43	45	> .05
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	36	29		31	23	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	46	52		25	32	
Jag uppfattar inte svartjobb och skattefusk som något brottsligt <i>Stämmer helt/delvis</i>	9	5	> .05	16	10	< .01**
<i>Stämmer varken bra eller dåligt</i>	30	25		26	14	
<i>Stämmer dåligt/inte alls</i>	61	70		57	76	

Det visar sig att utbildningsnivån spelar en något större roll bland svenskar i allmänhet. I befolkningen som helhet spelar utbildningsnivån en viktig roll i fyra av de åtta frågorna, bland waldorfföräldrarna är det bara i en fråga, den om ”hårdare tag mot brottslingar”. *Tendenserna* är dock desamma inom båda

grupperna. Personer med högskoleutbildning tenderar genomgående att i större utsträckning uttrycka ”humanistiska” värderingar, dvs man tar oftare ställning emot hårdare tag mot brottslingar, dödsstraff, konkurrens och social ojämlikhet.

De värderingar som var mest frekventa bland waldorfföräldrarna tycks stämma bra överens med de politiska sympatier som dominerade i gruppen. Detta framkommer också vid en närmare jämförelse mellan partisympatier och hur man svarade på en del av påståendena i fråga 16:⁴

- bland Kd- och M-sympatisörerna ansåg ca 70 % att det behövs hårdare tag mot brottslingar, till skillnad mot 10-15 % bland V- och Mp-sympatisörerna;
- bland M-sympatisörerna ansåg 75 % att det bästa sättet att uppnå ett bättre samhälle är att uppmuntra fri konkurrens, jämfört med 3 % bland V-sympatisörerna;
- bland V-sympatisörerna föredrog 91 % ett samhälle där alla har det ungefär lika bra även om det innebär höga skatter, jämfört med 6 % av M-sympatisörerna;
- bland M-sympatisörerna föredrog 75 % ett samhälle där en begåvad och flitig person har möjlighet att få det bättre än andra, jämfört med 4 % bland V-sympatisörerna.

Sammanfattning och slutsats

Vad kan man då säga generellt om waldorfföräldrarna som grupp? Är det en i socialt och kulturellt avseende homogen grupp? I försöket att svara på den frågan måste vi komma ihåg det relativt stora bortfallet på 40 %. Vi måste också komma ihåg att de som svarat kan ha påverkats av att ha känt sig utpekade som speciell grupp i samhället. Det kan ha bidragit till att man velat framstå i så god dager som möjligt, eller att man svarat på ett sådant sätt att waldorfskolorna får ett gott rykte.

Med dessa reservationer i bakhuvudet tyder våra resultat ändå på att waldorfföräldrarna generellt är en relativt homogen grupp, även om det i vissa avseenden kan finnas stora skillnader när man jämför föräldragrupperna på olika skolor. I socialt avseende är waldorfföräldrarna välutbildade och tillhör medel- eller höginkomsttagarna; 80 % har eftergymnasial utbildning och 62 % har en måndasinkomst på 30.000 kronor eller mer. Deras politiska sympatier ligger till största delen i det röd-gröna fältet. Flertalet ansluter sig till någon form av andlig

⁴ I dessa jämförelser får man dock komma ihåg att M- och Kd-sympatisörerna var mycket få, 17 resp 16 personer.

eller religiös livsåskådning och tar följdenligt avstånd från ateism och materialism. De tycks grunda sina ställningstaganden i konkreta sociala och politiska frågor på medmännklighet, humanism och solidaritet med de svaga. De tar avstånd från konkurrens och egoistisk individualism. Deras åsikter i frågor om livsåskådning och konkreta sociala frågor tycks vara mindre beroende av utbildningsnivå, än vad som gäller för svenskar i allmänhet. Detta kan tolkas som att de i större utsträckning vägleds av en inre värdekompass, som inte påverkas så mycket av den yttre miljön. Slutligen kan vi notera att de flesta har valt skola till sina barn utifrån sin kännedom om waldorfpedagogiken, men att bara en mycket liten andel (7 %) själva har gått i waldorfskola.

Om man med segregering inom skolväsendet menar att barn med olika social och kulturell bakgrund får mindre möjligheter att möta varandra i skolan måste man således dra slutsatsen, att i den mån waldorfföräldrarna utgör en socialt och kulturellt homogen grupp så bidrar waldorfskolorna till social och kulturell segregering inom det svenska skolsystemet. Situationen för waldorfskolorna är dock i detta avseende inte fullt jämförbar med andra fristående skolor, vars föräldragrupper kännetecknas av social och kulturell homogenitet. Detta menar vi har att göra med waldorfpedagogikens speciella karaktär. I nästa kapitel ska vi förklara detta närmare.

Diskussion

De resultat som framkommit av enkätmaterialen tyder på att waldorfföräldrar i Sverige tillhör en i social och kulturell mening relativt homogen grupp. Den präglas som vi sett bland annat av röd-gröna politiska värderingar. Man kan fråga sig om detta gäller speciellt för svenska waldorfföräldrar, eller om detsamma gäller för waldorfföräldrar i andra länder. Vi har dock inte hittat några undersökningar från andra länder som kan ge upplysning om det. Det är därför svårt att spekulera i vilka orsaker som ligger bakom att waldorfföräldrar i Sverige har funnit gensvar bland människor med just dessa politiska sympatier. I det följande diskuterar vi därför inte vad som ligger bakom våra empiriska resultat utan riktar istället intresset mot undersökningens övergripande frågeställning: bidrar waldorfföräldrarna till social och kulturell segregation? Om enkätresultaten hade visat att waldorfföräldrar inte skiljde sig från "svenskar i allmänhet" hade vi kunnat dra slutsatsen att waldorfföräldrarna inte verkar segregera och diskussionen hade varit avslutad. Men nu är det alltså inte så enkelt.

Rätten att välja skola kontra rätten att möta det pluralistiska samhället i skolan

Man talar ibland om en förskjutning i synen på demokrati som ägt rum under senare decennier i Sverige, från en kollektivistisk till en individualistisk demokratiuppfattning. Englund (1996) ser i kölvattnet till denna förskjutning bland annat en övergång från ett statligt "utbildningsmonopol" till en betoning av familjens rätt att välja skola. Från att ha strävat efter en kulturell mångfald inom varje enskild skola i det statskommunala skolsystemet tenderar man nu därför istället att låta pluralismen organisera sig själv genom både kommunala och fristående skolor. Det innebär att man överger varje elevs rätt att möta det pluralistiska samhället i varje enskild skola, till förmån för föräldrarnas rätt att bestämma över sina barns moraliska, religiösa och politiska socialisation.

Här kan man till att börja med notera att det sistnämnda är en ratificerad mänsklig rättighet, medan "rätten att möta mångfalden i skolan" inte har samma generella erkännande. "Rätten att möta mångfalden" kan kanske närmast ses som en preciserad tolkning av en av de rättigheter som finns uttalade i FN's konvention om barnets rättigheter, nämligen i Artikel 6, som handlar om barnets rätt till liv, överlevnad och *utveckling*. Bartley (2001) förklarar att denna artikel handlar om

[...] att skapa en miljö för barnet som garanterar maximala möjligheter till överlevnad och utveckling. Barnets rätt till utveckling avser både fysisk, psykisk,

andlig, moralisk, psykologisk och social utveckling och ska tillgodoses på ett sådant sätt att barnet förbereds för ett självständigt liv i ett fritt samhälle. [...] För att knyta innehållet i denna artikel till skolans verksamhet räcker det kanske med att uppmärksamma skolans och lärarnas skyldighet att skapa miljöer som stimulerar och uppmuntrar barnets allsidiga utveckling. (s 32)

De som framhåller de fristående skolornas segregering tycks mena att ”rätten att möta mångfalden” är en förutsättning för barnets maximala utveckling. Men denna rättighet finns inte explicit uttalad i barnkonventionen. Den är istället, kan man hävda, en mycket speciell *tolkning* av innehållet i Artikel 6 – en tolkning som dessutom är diskutabel. Den kan komma i konflikt med andra explicit uttalade rättigheter, t ex rätten till trygghet och stabila relationer till föräldrarna. I Artikel 29, som handlar om utbildningens syfte, sägs också att utbildningen ska utveckla *respekt för barnets och dess familjs kulturella värden* (jfr Bartley, 2001, s 35).⁵ Om barn tvingas till en tidig och intensiv konfrontation med en mångfald av varandra motsägande värderingar och synsätt kan det leda till förvirring och otrygghet, särskilt om det sker utan pedagogisk vägledning. Det kan också leda till att förtroendet och respekten för föräldrarnas kultur undergrävs (jfr Tomasi, 2001).

Det finns uppenbarligen flera tolkningar av vad barnets rättigheter till utveckling och utbildning innebär, liksom det finns olika sätt att se på hur ett nationellt skolsystem ska möta och behandla samhällets kulturella mångfald. I Sverige har denna problematik emellertid inte varit särskilt aktuell förrän mot slutet av förra århundradet, eftersom den kulturella mångfalden i form av etniska minoriteter varit jämförelsevis liten och därmed också relativt osynlig. ”Elevens rätt att möta mångfalden i skolan” har från myndigheternas sida inte varit en särskilt medveten och med kraft genomförd skolpolitik. Det verkar vara en rättighet som man upptäckt (eller uppfunnit) ganska nyligen, på grund av det växande antalet fristående skolor.⁶ En tillspetsad tolkning av de bakomliggande motiven kan göras i anslutning till Lindgren och Halldéns (2001) resonemang om hur föreställningarna om det autonoma respektive det beroende barnet används i politiska syften:

[B]åda föreställningarna finns parallellt men [...] de fyller olika funktioner. Ett autonomt barn används i relation till föräldrar och familj medan det beroende barnet används i relation till samhället. Den bild som förstärks är att samhället tar ett ökat ansvar för barnen – *barns rättigheter är samhällets ansvar medan föräldrar är ett problem*. (s 77, vår kursivering)

⁵ Artikeln syftar kanske främst på etniska kulturer. I princip måste den dock anses gälla även för sådana subkulturer som inte har sin grund i etnicitet.

⁶ Visserligen undersöktes, på regeringens uppdrag, skillnaden mellan socialt homogena och heterogena skolklasser på 1960-talet, inför den påtänkta grundskolereformen. Dessa studier gjordes dock inte i termer av ”rätten att möta mångfalden”, utan var mer inriktade på effekterna på elevernas lärande och kunskapsresultat. Dessutom var det den *sociala* heterogeniteten som stod i fokus, inte den kulturella.

Att framhålla barnets ”rätt att möta mångfalden” bygger på föreställningen om det autonoma och kompetenta barnet, som klarar av att hantera ett sådant möte. Det är en föreställning som används för att legitimera barnets oberoende av sina föräldrar och sina föräldrars kultur. Föreställningen om det beroende barnet tycks istället användas för att visa på behovet att gestalta skolan som en mötesplats för många kulturer, eftersom varken barn eller föräldrar klarar att ordna detta själva. Det i sin tur legitimerar en statlig styrning av skolan. På så sätt blir konventionen om barnets rättigheter ett instrument för att legitimera en statlig kontroll av skolväsendets organisation.

Men som vi redan påpekat hänger problematiken inte bara samman med existensen av fristående skolor. Det finns också kommunala skolor som på grund av sitt goda rykte är föremål för aktiva val från föräldrarnas sida. De riskerar därför att inte kunna nå den mångfald som idén om skolan som social och kulturell mötesplats förutsätter. Det indikerar att det inte bara är det privata huvudmannskapet som skapar en segregerad skola. Så länge föräldrarna har sin valfrihet skulle i princip samma effekter kunna uppstå, även om alla skolor var kommunala. Rätten att välja skola för sina barn ingår dock i de grundläggande mänskliga rättigheterna. Den torde därför vara svår att avskaffa.

Argumenten för och emot valfrihet

Skolverket (2003) lyfter fram några av de vanligaste argumenten kring frågan om valfrihet inom skolområdet. Ett argument för valfrihet är att den ökar föräldrars skolengagemang och skolornas lyhörddhet för föräldrarnas krav och önskemål. Ett annat argument är att den bidrar till en större mångfald av utbildningsvägar. Det första argumentet har att göra med ökad demokratisering av skolan, det andra har att göra med skolutveckling. Ett motargument, ofta framfört från socialdemokratiskt håll, är att valfriheten bidrar till ökad etnisk och social segregation. Mot detta invänds det i sin tur, främst från moderat håll, att den snarare bidrar till ökad integration i områden med stark boendesegregation. Hållbarheten hos alla dessa argument är *i princip* empiriskt prövbar. I realiteten torde det dock inte vara så lätt att komma till entydiga och generella resultat. De undersökningar som hittills gjorts tycks dock belägga att valfriheten bidrar till en viss social och etnisk segregation (se ovan). Skolverket konstaterar att det som är gemensamt för argumenten är att *konkurrens* ses som orsaken bakom alla effekter.

En annan princip av relevans i sammanhanget är den om likvärdighet. Alla elever har rätt till en likvärdig utbildning, oavsett vilken skola de går i. Denna princip kan komma i konflikt med valfriheten, om den tolkas som att alla ska ha

i någon mening ”samma” utbildning. Om den däremot tolkas i termer av ”lika tillgång” till utbildning, som moderaterna sägs göra, uppstår ingen motsättning.⁷ Skolverket resonerar vidare:

Från moderat håll betonar man värdet av ’allas möjlighet till optimal utveckling’ vilket redan på begreppsnivån förutsätter olikheter, variationer och skillnader mellan elever. Därmed står likvärdighetsprincipen inom en moderat konception inte alls i motsatsställning till valfrihet. (2003, s 9)

Man kan undra vad Skolverket egentligen vill säga med att moderaterna ”redan på begreppsnivån” förutsätter olikheter mellan elever. Olikheter mellan elever är ett empiriskt faktum. Varför skulle man inte beakta detta faktum i sina resonemang? Man kan förstås mena att det är viktigare att utgå ifrån det grundläggande gemensamma och allmänmänskliga. Men man bör inte låta en sådan utgångspunkt bilda skygglappar för det faktum att elever också är olika. Här kan man tillägga att det i waldorfpedagogikens människosyn finns en strävan efter att se *både* det allmänmänskliga *och* det unikt individuella hos varje elev.

Kanske syftar Skolverket i citatet ovan särskilt på begreppet *optimal* utveckling. En elevs optimala utveckling bygger ju på att just hennes unika förutsättningar, förmågor, behov etc tas omhand på det för henne mest lämpliga sättet. Men är det inte det som ligger i individualiseringen av undervisningen, dvs vad skolans läroplan föreskriver? Vari ligger i så fall det specifikt ”moderata” i denna värdering? Hur skulle värderingen se ut om den inte vore ”moderat”? ”Allas möjlighet till *maximal* utveckling”, eller bara ”allas möjlighet till utveckling”? Skulle sådana formuleringar på något vis bortse från att elevernas individuella förutsättningar och förmågor ser olika ut?

Är det rätt att använda begreppet segregation?

Det finns ett engelskt ordspråk som lyder: ”give a dog a bad name and hang him”. Det är mycket lättare att ”hänga någon” om man först har gett honom ”a bad name”. ”Segregation” är ett sådant ”bad name”. Det är svårt att argumentera *för* segregation, åtminstone om man vill framstå som ”politiskt korrekt”. Om man av någon anledning är motståndare till existensen av fristående skolor är det därför tacksamt att skapa en association mellan dessa och ”segregation”.

⁷ Att olika argument förknippas med olika partipolitiska program gör det svårare att diskutera dessa frågor på ett sakligt sätt. Det finns mer eller mindre giltiga argument både hos socialdemokrater och hos moderater. Vi vill alltså betona att våra resonemang inte innebär några partipolitiska ställningstaganden.

När det gäller waldorfskolorna har vår undersökning för det första visat att det trots allt *finns* barn med olika social och kulturell bakgrund i dessa skolor. Vidare har vi noterat att förhållandena kan skilja sig åt ganska mycket från skola till skola. Men även om waldorfföräldrarna som grupp generellt är relativt homogen så hänger väldigt mycket också på vilken attityd som skolan utvecklar hos eleverna gentemot människor med olika eller annorlunda social och kulturell bakgrund. Det är få fristående skolor som i sitt pedagogiska tänkande så starkt uppmärksammar och arbetar med att skapa positiva attityder till ”det andra” och främmande. Waldorfskolorna har ända sedan sin begynnelse betonat vikten av förståelse, empati och samarbete över alla sociala, kulturella, etniska och nationella gränser. Detta ses som ytterligt väsentligt för samhällets och hela mänsklighetens framtida utveckling. Det är en av anledningarna till att man börjar med undervisning i främmande språk redan under första skolåret. Därigenom motverkas en alltför stark identifikation med modersmålet, vilket i sin tur anses motverka nationalism (Denjean, 1999). Ett annat exempel är waldorfpedagogikens religionsundervisning, som bygger på förståelse och inlevelse i var och en av de stora världsreligionernas karaktär. Slutligen torde waldorfpedagogikens betoning av *det unika hos varje elev* också bidra till att möten över sociala och kulturella gränser kan äga rum i skolan, samt förbereda för sådana möten hos eleverna som vuxna.

Den sociala och kulturella ”segregation” som waldorfskolor, i likhet med andra fristående skolor, bidrar till är således ändå inte att betrakta som ”a bad name”, just på grund av waldorfpedagogikens karaktär. När det gäller waldorfskolorna är det egentligen fel att tala om segregation, särskilt i dess pejorativa mening, eftersom det motsäger waldorfpedagogikens själva grundprinciper. Waldorfpedagogikens mål för barnens utveckling sammanfaller i högsta grad med innehållet i barnkonventionens Artikel 29: att förebygga främlingsfientlighet och förbereda för ett ansvarsfullt liv i ett fritt samhälle, i en anda av ömsesidig förståelse och tolerans mellan alla folk, kulturer, religioner och nationer (jfr Bartley, 2001).

Anklagelserna om nazism och rasism

Det påstås ibland från vissa håll att antroposofin – och därmed även waldorfpedagogiken – omfattar rasistiska och till och med nazistiska tankelement (Staudenmaier, 2003). Denna kritik framställdes helt nyligen i en artikel i *Skolvärlden* (nr2/2004, s 27).⁸ Det Allmänna Antroposofiska Sällskapet blev emellertid tillsammans med waldorfskolorna förbjudna under nazitiden i Tyskland, just på grund av att deras principer inte stämde med den

⁸ Huruvida artikelförfattaren instämmer i kritiken eller bara redovisar den framgår inte. I nr 4/2004 publicerades dock en tillbakavisning av kritiken från antroposofiskt håll.

nationalsocialistiska ideologin. Liebendörfer (1997, s 40) citerar från en tysk tidning från 1930-talet (Hamburger Fremdenblatt nr 16, november 1935):

Grunden för statens ingripande mot Antroposofiska Sällskapet ligger, som den tyska nyhetsbyrån meddelar, i att det är *internationellt* inställt och ända tills idag har upprätthållit nära kontakter med utländska frimurare, judar och pacifister. De på grundaren Rudolf Steiners pedagogik uppbyggda och i de befintliga antroposofiska skolorna använda undervisningsmetoderna följer en *individualistisk, på den enskilda människan grundad utbildning*, som inte har något gemensamt med de nationalsocialistiska utbildningsprinciperna. Till följd av motsättningarna mellan det Antroposofiska Sällskapets åskådningar och de av nationalsocialismen företrädde folktankarna [völkischen Gedanken] uppstod faran att en fortsatt verksamhet hos Antroposofiska Sällskapet skulle skada den nationalsocialistiska statens intressen. Sammanslutningen blev därför, på grund av dess statsfientliga och statsfarliga karaktär, upplöst. (Fritt översatt från tyskan, kursiv i originalet)

Waldorfpedagogiken vill utveckla det *individuella* och det *konstnärliga* i varje människa, dvs det som *inte* har med "ras och blod" att göra. Den norske filosofen Harald Ofstad, som Liebendörfer också citerar, framhåller att det är just detta som nazismen vill motverka och förinta. I en artikel i *Dagens Nyheter* den 15 maj 1965 beskrev Ofstad nazismens väsen som auktoritär aggression, utlöst vid konfrontationen med allt som är levande, konstnärligt och individuellt i människan.

Mot bakgrund av det som framkommit i vår undersökning om waldorfföräldrars uppfattningar i sociala frågor, och vad vi vet om waldorfpedagogikens grundprinciper, förefaller anklagelserna om att waldorfpedagogiken (och antroposofin) skulle omfatta nazistiska och rasistiska föreställningar och värderingar som helt befängda. Visserligen finns det utsagor i Steiners föreläsningar som handlar om olika rasers och kulturers betydelse för mänsklighetens utveckling och som, *om de lyfts ur sitt sammanhang*, kan förvrängas och missförstås i rasistisk riktning. Leber (1997a) har behandlat några av de yttranden av Steiner som används av kritikerna på detta sätt. Han klargör också på vilket sätt de har missförstås. Den av Leber (1997b) redigerade boken innehåller bidrag som beskriver hur waldorfpedagogiken och antroposofin tagits upp av indianer i Nordamerika, av egyptier, sydafrikaner och japaner. Det vore ganska märkligt om en rörelse med inslag av europeisk rasism skulle få en spridning bland så många andra raser och folk.

En oberoende kommission i Nederländerna konstaterade också för några år sedan att dessa anklagelser mot Rudolf Steiner och antroposofin var helt grundlösa (Kerkvliet, 2000). Det hindrar naturligtvis inte att enskilda medlemmar i Antroposofiska Sällskapet kan ha ett och annat på sitt samvete när det gäller förhållandet till nazismen. Steiner själv menade dock att de biologiska raserna kommer att få en allt mindre betydelse för mänsklighetens framtida

sociala och andliga utveckling. De som ensidigt vill framhålla och stärka rasernas och folkslagens betydelse strävar emot denna utveckling. Waldorfskolorna syftar till att motverka och övervinna både rasism och nationalism. Detta rimmar också väl med de uppfattningar som framkommit bland waldorfföräldrarna i denna undersökning.

Referenser

- Bartley, K. (2001). FN:s konvention om barnets rättigheter. Om perspektiv och innehåll med relevans för skolan. *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 10(2), 25-38.
- Bråkenhielm, C. R. (Red.). (2001). *Världsbild och mening - En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*. Lund: Nya Doxa.
- Bunar, N. (2001). Utbidning, segregation och integration. I A. Holmgren (Red.), *Integration och segregation - i teori och praktik* (ss. 57-72). Stockholm: LO idédebatt.
- Dahlin, B., Andersson, C., & Langmann, E. (2003). *Waldorfelever i högre utbildning. En uppföljningsstudie*. Karlstad: Institutionen för utbildningsvetenskap, Karlstads universitet.
- Denjean, A. (1999). Der Fremdspracheunterricht der Waldorfschulen - ein Unterricht aus dem Geiste der Zeit. I E.-M. Kranich (Red.), *Spirituelle Aufgaben des Unterrichts in den Entwicklungskrisen der Gegenwart* (ss. 113-135). Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Englund, T. (1996). Utbildning som 'public good' eller som 'private good'. I T. Englund (Red.), *Utbildningspolitiskt systemskifte*. Stockholm: HLS Förlag.
- Hamberg, E. M. (2001). Kristen tro och praxis i dagens Sverige. I C. R. Bråkenhielm (Red.), *Världsbild och mening - En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige* (ss. 33-65). Lund: Nya Doxa.
- Jönsson, I. (2001). Segregation och svensk skola. I A. Holmgren (Red.), *Integration och segregation - i teori och praktik* (ss. 48-57). Stockholm: LO idédebatt.
- Kerkvliet, G. (2000). *Rudolf Steiner anerkjent som motstander av antisemittisme og nasjonalisme*. Info3. Available: <http://uncletaz.com/antrorasisme.html> [2003, 15 Dec].
- Leber, S. (1997a). Anthroposophie und die Verschiedenheit des Menschengeschlechts. I S. Leber (Red.), *Anthroposophie und Waldorfpädagogik in den Kulturen der Welt* (ss. 228-260). Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Leber, S. (Red.). (1997b). *Anthroposophie und Waldorfpädagogik in den Kulturen der Welt*. Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Liebendörfer, W. (1997). Anthroposophie - Erwachen zu individueller Wesensbegegnung. I S. Leber (Red.), *Anthroposophie und Waldorfpädagogik in den Kulturen der Welt* (ss. 11-86). Stuttgart: Verlag Freies Geistesleben.
- Lindgren, A.-L., & Halldén, G. (2001). Individuella rättigheter; autonomi och oberoende. Olika synsätt på barn i relation till FN:s barnkonvention. *Utbildning & Demokrati. Tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 10(2), 65-80.
- Olofsson, G. (2001). Om begreppen segregation och integration. I A. Holmgren (Red.), *Integration och segregation - i teori och praktik* (ss. 10-12). Stockholm: LO idédebatt.
- Pérez Prieto, H., & Sahlström, F. (2003). Det segregerande förskolevalet. I H. Pérez Prieto & F. Sahlström & H. Melander (Red.), *Från förskola till skola - berättelser från ett forskningsprojekt* (ss. 92-109). Uppsala: Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet.
- Uddenberg, N. (2001). Vad tänker vi om djuren? I C. R. Bråkenhielm (Red.), *Världsbild och mening - En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige* (ss. 136-171). Lund: Nya Doxa.
- Skolverket. (2003). *Valfrihet och dess effekter inom skolområdet - en sammanfattning*. Stockholm: Liber Distribution.
- Staudenmaier, P. (2003). Antroposofi och ekofascism. I J. Jerkert (Red.), *Antroposofin. En kritisk granskning* (ss. 71-92). Stockholm: Leopard förlag.

Tomasi, J. (2001). *Liberalism beyond Justice. Citizens, Society, and the Boundaries of Political Theory*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Bilaga 1: Brev till skolorna

2002-08-13

Till lärarkollegiet vid X-skolan

Hej!

Vi är ett forskarlag av pedagoger som på uppdrag av Kempe-Carlgrenska stiftelsen arbetar med en utvärdering av waldorfpedagogiken i Sverige och svenska waldorfskolor. Projektet är baserat i Karlstads universitet men har förgreningar även till andra institutioner. Gruppen består av följande personer:

Bo Dahlin, Karlstads universitet (projektledare)
Agnes Nobel, Högskolan i Gävle
Ingrid Liljeroth, Bräcke Östergård
Cathrine Andersson, Karlstads universitet (projektassistent)
Elisabet Langmann, Kristofferskolan (projektassistent)

Eftersom antalet waldorfskolor är relativt många i förhållande till våra resurser är vi tvungna att göra ett urval. Er skola tillhör en av de elva skolor som blivit valda. Utvärderingen fokuserar på skolår 9 och 12 och behandlar följande sex frågeställningar:

- Hur stor andel av waldorfeleverna går vidare till universitet eller annan högre utbildning och hur lyckas de med dessa studier?
- Vilka kunskapsmål uppnås av waldorfelever och av jämförbara elever i kommunala grundskolor och gymnasier?
- Vad gör Waldorfskolorna för elever som har inlärningssvårigheter eller andra funktionshinder?
- I vilken mån får waldorfelever hjälp att utveckla de sociala och andra allmänmänskliga förmågor som behövs för att vara aktiv medborgare i ett demokratiskt samhälle?
- I sin egenskap av friskolor får waldorfskolorna många elever från speciella grupper av människor. I vilken mån bidrar detta till ökad segregation eller ökad förståelse mellan olika befolkningsgrupper?
- Kan den statliga lärarutbildningen få en sådan utformning som tillgodoser de krav som waldorfskolorna ställer på sina lärare, eller behöver dessa skolor en speciellt ”skräddarsydd” lärarutbildning?

Frågorna är formulerade av styrelsen för Kempe-Carlgrenska stiftelsen. Det är alltså *inte* på statens eller regeringens vägnar som vi genomför denna undersökning. Vi är positivt inställda till waldorfpedagogikens grundprinciper och är intresserade av att se hur den konkreta, praktiska verkligheten ser ut. Vi hoppas därför att Ni i kollegiet är villiga att samarbeta med oss i denna undersökning.

Projektet pågår under 3 år (ht02-vt05). Vi avser att göra enkäter och intervjuer med både lärare och elever, i vissa fall vill vi också göra deltagande observationer av klassrum och lektioner. Under kommande höst tänker vi koncentrera oss på den första av de sex frågeställningarna ovan (om Er skola inte har skolår 12 berörs Ni alltså inte av detta).

Jag kommer att kontakta Er per telefon någon gång under vecka 34 eller 35 för att höra hur Ni ställer Er till att delta i undersökningen, men Ni är naturligtvis även välkomna att kontakta mig.

Med vänliga hälsningar

Bo Dahlin
Tel: 054 700 11 82
E-post: bo.dahlin@kau.se

Bilaga 2: Enkät till föräldrar med barn i Waldorfskola

Den här enkäten består till största del av flervalsfrågor. Du markerar vilket alternativ Du väljer genom att sätta ett kryss i den ruta som finns framför varje svarsalternativ. Om Du kryssar i rutan för ”annat alternativ” är det viktigt att Du även anger vad detta alternativ är. Dina svar kommer givetvis att behandlas helt anonymt i undersökningen.

Tack för Din medverkan!

1. Jag är Kvinna Man

2. Jag har barn i följande Waldorfskola: _____

3. Barnet/barnen bor tillsammans med:

Båda sina biologiska föräldrar

Växelvis med sina biologiska föräldrar

Enbart med sin mamma

Enbart med sin pappa

Med en av föräldrarna och annan vuxen

Annat alternativ: _____

3. Barnet/barnen har syskon som går eller har gått i Waldorfskola:

Ja

Nej

Barnet har inga syskon

Annat alternativ: _____

4. Har Du själv gått i Waldorfskola?

Ja Nej

5. Har Du gått i någon annan form av fristående/privat skola?

Ja

Nej

6. Vad är den *främsta* orsaken till att Du valde att sätta Ditt/Dina barn i en Waldorfskola? Om Du anger fler alternativ, rangordna med hjälp av siffror där 1 representerar den främsta orsaken.

Waldorfpedagogikens grundtankar

Skolan hade ett gott rykte

Det var ett alternativ till den kommunala skolan

Det fanns ett stort föräldrainflytande

- Det fanns bra och kompetenta lärare
- Skolan var liten och hade små klasser
- En eller båda av oss har själva gått i Waldorfskola
- Annat alternativ: _____

7. Vilken utbildning har Du? Du behöver endast markera det högsta alternativet.

- Akademisk examen (t ex Fil.kand., Fil. mag., Fil. dr.)
- Eftergymnasial yrkesutbildning eller högskoleutbildning
- Studentexamen
- Praktisk gymnasial yrkesutbildning
- Folkhögskolestudier
- Enbart grundskola
- Annat alternativ: _____

8. Vad arbetar Du som? Du behöver endast ange yrkesområde och befattning.

9. Vilken sammanlagd månadsinkomst har *familjen* före skatt?

- Mindre än 30 000 kr
- 30 000 – 49 000 kr
- 50 000 kr eller mer

10. Vilket språk är Du uppvuxen med?

- Svenska
- Annat språk: _____

11. Vilket politiskt parti föredrar Du?

V	S	Mp	C	Fp	Kd	M	Annat:
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	_____

12. Hur skulle Du vilja beskriva Din livsåskådning?

Nedan följer ett antal traditionella livsåskådningar att ta ställning till. Du markerar Ditt svar genom att sätta ett kryss i någon av rutorna ”stämmer precis”, ”stämmer ganska bra”, ”stämmer varken bra eller dåligt”, ”stämmer dåligt” eller ”stämmer inte alls” som finns vid varje alternativ.

Jag skulle vilja beskriva min livsåskådning som:

	Stämmer precis	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer dåligt	Stämmer inte alls	Vet ej
Humanistisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Materialistisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Antroposofisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ateistisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Religiös/kristen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Religiös/ annan religion	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Agnostisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Existentialistisk	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Annat alternativ: _____

Nedanstående frågor är hämtade från en stor livsåskådningsundersökning som genomfördes i Sverige 1998. Undersökningen redovisas i den av professor C. R. Bråkenhielm redigerade boken *Världsbild och mening – En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*. Vi har valt att ta med några av frågorna i denna enkät. Avsikten är att få en uppfattning om hur föräldrar med barn i Waldorfskolan förhåller sig till svensken i allmänhet i några centrala livsåskådningsfrågor.

Frågorna presenteras i form av ett antal påståenden att ta ställning till. Du markerar ditt svar genom att ringa in något av svarsalternativen ”Stämmer helt och hållet”, ”Stämmer ganska bra”, ”Stämmer varken bra eller dåligt”, ”Stämmer ganska dåligt” och ”Stämmer inte alls” som finns under varje påstående.

13. Man kan ha olika uppfattningar om människans väsen. Här följer några påståenden som vi skulle vilja att Du tog ställning till.

a) Människan består bara av kropp och materia.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
-------------------------	--------------------	---------------------------------	-----------------------	-------------------

b) Människor är i grund och botten egoister.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
-------------------------	--------------------	---------------------------------	-----------------------	-------------------

c) Skillnaden mellan människor och djur är att människan har en själ.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
-------------------------	--------------------	---------------------------------	-----------------------	-------------------

d) Människor är i grund och botten goda.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

14. Vad är det, tror du, som har format ditt liv.

a) Närstående, föräldrar, make/maka, barndom, skola.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

b) Mitt eget handlande.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

c) Slump och tillfälligheter.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

d) Ödet eller Gud.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

e) Samhället och mina arbetsförhållanden.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

15. Hur ser Du på följande påståenden? När människor lever i nöd i vårt land beror det på ...

a) att de har otur.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

b) att de är lata och saknar vilja.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
----------------------------	-----------------------	------------------------------------	--------------------------	----------------------

c) att det finns så mycket orättvisa i samhället.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
d) att vi bryr oss för lite om våra medmänniskor.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls

<p>16. Våra nuvarande samhällsformer är ställda under debatt. Vilken är Din inställning i följande frågor?</p>				
a) Det behövs hårdare tag mot brottslingar.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
b) Jag har inget emot videokameror på offentliga miljöer, om det kan medföra att brottsligheten minskar.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
c) Det finns människor som begått sådana brott att de förtjänar dödsstraff.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
d) Det bästa sättet att uppnå ett bättre samhälle är att uppmuntra fri konkurrens.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
e) Ett gott samhälle utmärks av att ingen blir utslagen.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
f) Jag föredrar ett samhälle där alla har det ungefär lika bra även om detta innebär höga skatter.				
Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls

g) Jag föredrar ett samhälle där en begåvad, flitig och duglig människa har möjlighet att få det betydligt bättre än de flesta.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
-------------------------	--------------------	---------------------------------	-----------------------	-------------------

h) Jag uppfattar inte svartjobb och skattefusk som något brottsligt.

Stämmer helt och hållet	Stämmer ganska bra	Stämmer varken bra eller dåligt	Stämmer ganska dåligt	Stämmer inte alls
-------------------------	--------------------	---------------------------------	-----------------------	-------------------